

ВАСИЛЬКІВСЬКИЙ ФОРТ: ДО ІСТОРІЇ НАЗВИ ТА ПОБУДОВИ

Встановлюється, що насправді зображено на малюнку "Васильківський форт у Києві" Т. Шевченка, досліджується історія будівництва і розташування споруд старої та нової Києво-Печерської фортеці.

Ключові слова: Т. Шевченко, Печерська фортеця, Васильківський форт, малюнок.

Устанавливается, что на самом деле изображено на рисунке "Васильковский форт в Киеве" Т. Шевченко, исследуется история строительства и расположения сооружений старой и новой Киево-Печерской крепости.

Ключевые слова: Т. Шевченко, Печерская крепость, Васильковский форт, рисунок.

The author investigates what really is depicted on T. Shevchenko's painting "Vasylykivsky fort in Kyiv" and researches the history of Pechersk fortress.

Key words: T. Shevchenko, Pechersk fortress, Vasylykivsky fort, a painting.

У мистецькій спадщині Тараса Григоровича Шевченка збереглося більше двох десятків творів, що відображають Київ та його околиці. І це лише частина з того, що було створено, бо багато київських малюнків було відібрано у художника під час арешту навесні 1847 року. Частина рисунків залишилася у художника Михайла Сажина, з яким Тарас Шевченко жив у травні-вересні 1846 року в Києві, у будинку Івана Житницького на Козиному болоті. В цей час вони разом працювали над альбомом "Види Києва", який не було закінчено. Твори Тараса Шевченка – це переважно зарисовки історичних та архітектурних споруд міста та околиць, а також живописні краєвиди. Серед них і малюнок "Васильківський форт у Києві".

На передньому плані малюнка зображена стара брама із залишками паркану, дерева, що виструнчилися в ряд, за якими туляться селянські хатки, а ген на пагорбі – кругла вежа та видовжена споруда, схожа на солдатську казарму. Між ними – видніється маленька будівля, щось на зразок вартової будки.

Малюнок сепією "Васильківський форт у Києві", без авторського підпису і дати, раніше іменованій "Краєвидом" [1, 172] або "Краєвид з брамою" [2, 52], названий в академічному виданні 1961 року: "Василь-

ківський форт у Києві". Колектив, що готував академічне видання мистецьких творів Тараса Шевченка, "віїздив на місце, порівнявши рельєф місцевості з малюнком, оглянувши залишки споруд, дійшов до висновку, що на малюнку зображено залишки Васильківського форту, одного з фортів Печерської кріпості" [3, 44]. У 7 томі I книги академічного видання в коментарі до цього малюнка зазначено: "Васильківський форт збудований в 1679 р.". А в дійсності Васильківський форт, як свідчить історична література, був побудований в 1831–1844 рр. та належить до Нової Печерської фортеці, а в 1679 р. був насипаний перший земляний вал біля Печерського монастиря, тобто це був початок забудови Старої Печерської фортеці (про це ще йтиме мова).

На сьогодні збереглися залишки старої і головні споруди нової Печерської кріпості. Якщо звернутися до вигляду фортеці того часу, то вона була такою: "Печерська твердиня обнесена двома концентричними колами з валів, ровів, казематів, фортеційних брам, бастионів, військових складів. Зовнішнє коло виникло за Миколи I; колись, щоб його збудувати, знесли з поверхні землі цілі частини міста. Внутрішнє коло – часів Петра I та Мазепи. Це так звана "цитадель" – невелика територія, обнесена валами й ровами, де знаходяться: верхня частина Лаври, величезний будинок арсеналу, деякі склади, дві церкви кін. XVII ст., старий спас на Берестові, гавптвахти, фортеційні брами та різні дрібні будинки", – зазначив Федір Ернст [4, 266].

Стару Печерську фортецю (внутрішнє коло) було створено на основі фортифікаційних укріплень Печерського монастиря часів Київської Русі. Розширення її і укріплення продовжувалося до XVII ст. "По случаю опасности от Турков, Казаки Малорусские, по повелению князя Черкасского и под смотрением гетмана Ивана Самуйловича, сделали в 1679 г. около Печерского монастыря земляной вал. Это было первое основание Печерской крепости. Но сия старая фортификация не могла бы устоять против новой тактики Карла XII; почему Пётр I устроил на выгоднейшем положении Печерскую крепость по собственному плану. Она заложена Петром I августа 15 дня, 1706 г., начали её строить Малорусские Казаки, под смотрением Мазепы", – писав Микола Закревський [5, 432]. Будували її протягом десяти років. Лавру оточили оборонними стінами висотою шість метрів, вона стала цитаделлю. Лінія укріплень у 1713 році пройшла від Печерська до Подолу, повз річку Либідь через пустирі, гаї та байраки.

Упродовж XVIII–XIX ст. фортеця кілька разів реконструювалася. Вона була напівкруглою в плані, відкритого з боку Дніпра земляного валу (вис. 6 м), з вісьмома бастионами. У кріпость вели з півдня – "Московські ворота" (за енциклопедичним довідником "Київ" 1985 р.), або "Водяные ворота" (за "Планом Киева от 1700 до 1800 года" із "Описание Киева. Сочинения Николая Закревского"), які збереглися, були відреставровані

у 1979–1980 рр.); з півночі – "Київські ворота" (за енциклопедичним довідником "Київ" 1985 р.), або "Печерські ворота" (за "Планом Киева от 1700 до 1800 года" із "Описание Киева. Сочинения Николая Закревского"), які не збереглися; із заходу – "Васильківські ворота" (назва пов'язана з бувшою Васильківською дорогою), в які заїжджали розвідними мостами, що були перекинуті через зовнішні рови (глибиною – 6 м, шириною – 40 м). Васильківські ворота склалися з головних, які не збереглися і рavelінових воріт, що були перед головними і являли собою трикутну споруду попереду фортечного рову між бастіонами. Фасад цих воріт виходить у двір будинку № 3 чи № 6 по Цитадельній вулиці (нині це 1-а взуттєва фабрика).

У вищезгаданій праці Є. О. Серєда пише, що через Васильківські ворота "можна було їхати до річки Либеді та до Василькова" [3, 44], тобто йдеться про ворота, які були побудовані в 1755 році і входили до складу Старої Печерської фортеці. Далі зазначено: "Ось ці ворота і зображені Шевченком на малюнку. Прямо перед нами на горі – кругла споруда з бійницями. Це і є башта Васильківської брами. Праворуч – довге двоповерхове приміщення казарми, де був розміщений гарнізон" [3, 44]. Але ж ми вже з'ясували, що Васильківські ворота знаходяться по вулиці Цитадельній, біля Печерської лаври, то чому ж ми не бачимо на малюнку Тараса Шевченка хоча б маківок церков Лаври?..

Що ж стосується Нової Печерської фортеці (зовнішнє коло), у коментарі до малюнку "Васильківський форт у Києві" з альбому "Національний музей Тараса Шевченка" (2002 р.) зазначено, що Васильківський форт "це одне з укріплень Новопечерської фортеці, побудований у 1830–1840 роках". Які ж причини змусили царя Миколу I розпочати будівництво нової фортеці у Києві? В історичній літературі існує усталена думка, що до цього спонукав ряд обставин, а саме: польське повстання 1830–1831 рр., зростання кількості селянських заворушень, небезпека (як вважав цар) з боку Австрії й Туреччини. Саме вони викликали необхідність побудови у Києві міцної оборонної бази. Отже, 25 березня 1830 року Микола I затвердив план побудови Ново-Печерської фортеці за проектом видатного військового інженера, начальника Інженерного управління Військового міністерства генерал-лейтенанта К. І. Опермана.

Для спорудження еспланади (тобто місцевості для прострілювання артилерією) довелося за 1832–1846 рр. зламати 533 будинки, за які належало сплатити власникам 270133 крб. [6, 328]. Всього ж за час будівництва фортеці було зламано 1180 будинків. Жителів виселяли в долину річки Либідь, – так виникла нова частина міста – Либідська. Таким чином, район Печерська на довгі роки потрапляє під дію "Еспланадних правил", які заважали його розвитку. Правила ці були відмінені лише в 1880 р.

Фортеця закладена була 28 липня 1831 року [7, 105]. Побудована з київської жовтої цегли, яка набула слави за свою міцність. Міцна система укріплень, фортів, стін, башт, брам, бастионів, канонірів, валів і ровів, із госпіталем, водопровідними спорудами та іншими об'єктами, які охопили майже всю територію Печерська, була для тих часів першокласною оборонною спорудою. Будівництво укріплення в місті призвело до все більшого насичення його російськими військами, що сприяло зросійщенню Києва, перетворенню його на базу імперської політики царизму.

Упродовж 1831–1852 рр. побудовано найбільш значні споруди у Новопечерській фортеці, до якої входили: цитадель (Стара Печерська фортеця), Васильківське укріплення, Госпітальне укріплення. Вони доповнюються оборонними казармами та казематними будинками. Окремими спорудами були: казарма військових кантоністів, вежа № 4 ("Наводницька"), вежа № 5 ("Інтендантська", Печерський узвіз), оборонна жандармська казарма (вул. Московська, 22), вежа № 6 (над Кловським яром), арсенальські майстерні, "Казарма на перешийку" (або Нікольські ворота, ще їх називають Миколаївськими воротами – це головний в'їзд на територію Нової Печерської фортеці: на розі вулиць Московської та Січневого повстання) та інші фортифікаційні споруди.

До Васильківського укріплення – об'єкт нашого дослідження нині тильна сторона Будинку проектів на площі Лесі Українки – належали: одне з головних споруд редюїт № 1, або вежа № 1, яка була з'єднана стінами з вежею № 2 ("Круглою") і вежею № 3 ("Прозоровська"). Редюїт № 1, споруджений в 1831–1837 рр., являє собою витягнуту напівкруглу двоповерхову вежу з бойовими отворами-амбразурами, боковими прямокутними крилами і з внутрішнім подвір'ям. Будувався для офіцерських казарм. Із 1838 р. використовувався військовим госпіталем. (Знаходиться по вул. Задніпровського, 38.) Вежа № 2 ("Кругла"), споруджена в 1833 р., добудовувалася до 1844 р. – з невеликим внутрішнім подвір'ям-плацом, з вузькими амбразурами. Із 1863 р. використовувалася як політична в'язниця. (Знаходиться по вул. Задніпровського, 44.) Вежа № 3 ("Прозоровська"; тут поховано фельдмаршала, князя О. О. Прозоровського) розташована в правому крилі Васильківського укріплення. Споруджена в 1838–1839 рр. У 1840 р. при вежі побудували церкву Васильківського укріплення, з інтер'єрами в стилі англійської готики, яка єдина з усіх вище перерахованих споруд не збереглася. В системі Нової Печерської фортеці в 1836–51 рр. було побудовано Госпітальне укріплення – П-подібна в плані споруда госпіталю з банею і водонапірною вежею в дворі. Також до госпітального укріплення належить побудований в 1844 р. як оборонна споруда – "Косий Капонір", що отримав назву через розташування: під кутом до земляного вала кріпості. З 1930 р. тут відкрита експо-

зиція як складова частина Київського музею революції. З вересня 1971 р. діє як філіал Історичного музею УРСР. Нині – Національний історико-архітектурний музей "Київська фортеця" (по вул. Шпитальна, 24 а).

Відокремлена від усіх вищезазначених споруд вежа № 4 ("Наводницька") зведена в 1833–1839 рр. задля спостереження та захисту Наводницького шляху, який пролягав між вежею та казармою кантоністів (споруд. у 1835–1839 рр.). Вона також відіграла роль лазарету для кантоністів. На нашу думку, саме ці дві споруди – вежу № 4 та казарму кантоністів – зобразив Тарас Шевченко на дальньому плані малюнка. Як оборонна споруда вежа № 4 мала 22 гармати, 63 рушниці й 43 приміщення на 500 чоловік. Казарма кантоністів (якими були всі малолітні, неповнолітні сини нижчих чинів, що від народження належали до військового відомства) являє собою оборону по довжині – 180 сажнів: на 104 гармати, 208 рушниць і в 144-х казематних приміщеннях на 1835 чоловік нижніх чинів і чотирьох штаб і обер-офіцерів. У 1865 р. тут було відкрито юнкерське піхотне училище, потім – Костантиновське училище, училище зв'язку, інститут зв'язку, нині – інститут спеціального зв'язку та захисту інформації Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут".

Отже, ми з'ясували, що на малюнку Тараса Шевченка зображена окрема вежа № 4 "Наводницька" та казарма кантоністів, які належали Новій Печерській фортеці й були побудовані у 1833–1839 рр.

Вежа № 4 названа Наводницькою, адже біля неї проходив Наводницький шлях. Стосовно цих назв у літературі існує дві версії: це стародавнє урочище, південніше Києво-Печерської лаври, де протікав потік і впадав у Дніпро (в районі нинішнього мосту Патона). Уздовж потоку, в давнину, проходив шлях до Дніпра. На схилах з боку Києво-Печерської лаври в різні часи розташовувались слобідки рибаків, які розкидали для просушки сітки – неводи. Звідси назва потоку "Неводище", згодом – "Неводницький". У верхній частині цього потоку було озеро Душегубиця, іноді цю балку називали "боярак Душегубиця". Поступово озеро обміліло, і на місці яру виникла вулиця Наводницька, а з кінця XIX ст. – Старонаводницька. Друга версія стосується мосту, який з 1706 року щорічно починають наводити через Дніпро між Печерським і Видубицьким монастирями, в районі нинішнього мосту Патона.

М. Берлінський у своїй праці "Історія міста Києва" зазначив: "1706... Для спосібнішого доставлення к новостроящейся крепости [Києво-Печерська фортеця за Петра I] из-за Днепра вещей определено навсегда существовать против сего места казённому на плотах мосту". У "Киевской старине" за 1897 р. (№ 7–8) вказуються інші дати початку наведення Наводницького мосту: 1702 і 1713 рр. Розбирали міст тільки на час льодоходу. Перший дерев'яний Наводницький міст на пальовій

основі побудовано в 1914 р. У 1937 р. почалось спорудження капітального Наводницького мосту з опорами, але завадила Велика Вітчизняна війна. Протягом 1943–1953 рр. діяв міст, побудований саперними військами Радянської армії. 5 листопада 1953 року, у зв'язку з відкриттям мосту ім. Є. О. Патона, Наводницький міст розібрали.

Отже, ми розглянули питання побудови й розташування споруд старої (часів Петра I та І. Мазепи) і нової (часу Миколи I) Києво-Печерської фортеці. Досліджувана нами споруда, відтворена Тарасом Шевченком на малюнку "Васильківський форт у Києві", належить до Ново-Печерської фортеці 1830–1860 рр. Нам вдалося з'ясувати, як зазначалося вище, що на малюнку Тараса Шевченка зображено не Васильківський форт, споруди якого знаходяться по вулиці Задніпровського, за Будинком проектів, що на бульварі Лесі Українки. Вагаємо, що художник змалював вежу № 4 ("Наводницьку") і казарму кантоністів. На малюнку Т. Шевченка зобразив місцевість: за вежею № 4 ("Наводницькою") і казармою кантоністів проходить вулиця Московська. Між цими спорудами – від Московської вулиці аж до Дніпра – спускається вулиця Старонаводницька. Ця місцевість, яку відтворив художник, майже не змінилася. Можливо, Тарас Шевченко, виконуючи цей малюнок, стояв на пагорбі, де нині музей Великої Вітчизняної війни.

За нашою версією, малюнок "Васильківський форт у Києві" має носити іншу назву, а не ту, яка подається в Академічному виданні.

Зображені Т. Шевченком об'єкти на досліджуваному малюнку не належать ні до Васильківських воріт, ні до Васильківського форту. Як вже нами доведено, має бути така назва: "Вежа № 4 та казарма військових кантоністів Нової Печерської фортеці".

1. *Каталог* музею українських древностей В. В. Тарновського. – Т. II. – Чернівці.
2. *Новицький* О. Тарас Шевченко як маляр. – Львів-Москва, 1914. – № 156. 3. *Досліджень* про Т. Г. Шевченка. Є. О. *Середа*. Київ та його околиці в мистецькій творчості Т. Г. Шевченка. – К.: Дніпро, 1968. 4. Київ та його околиці в історії і пам'ятках / За ред. М. Грушевського. Федір Ернст. До історії Києво-Печерської фортеці. Держ. вид. України, 1926.
5. Описание Киева. Сочинения *Николая Закревского*. Москва, 1868. 6. *Фундуклей* І. Статистическое описание Киевской губернии. 1852. – Ч. I. 7. *Рибаків* М. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К.: Київ, 1997.

Список використаної літератури

1. *Берлинський* М. Краткое описание Киева... – СПб, 1820. – С. 33. 2. *Берлинський* М. Історія міста Києва. – К., 1991. – С. 33. 3. *Ернст* Ф. До історії Києво-Печерської фортеці. Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Під ред. М. Грушевського. – Держ. вид. України, 1926. – С. 266. 4. *Київ. Енциклопедический справочник* / Під ред. А. В. Кудрицького. – К., 1985. 5. *Київ. Історичний огляд* (карти, ілюстрації, документи). – К., 1982. – С. 60–63. 6. *Киев, его святыни, древности, достопамятности и сведения, необходимые для читателей и путешественников...* Николая Семеновского. – К., 1900. – С. 306. 7. *Національний музей* Тараса Шевченка: [Альбом]. – К.: Мистецтво, 2002 – С. 224. 8. *Описание Киева*. Сочинения Николая Закревского. – Москва, 1868. – С. 342, 343. 9. *Рибаків* М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К.: Київ, 1997. – С. 374. 10. *Середа* Є. О. Київ та його околиці в мистецькій творчості Т. Г. Шевченка. 3 досліджень про Т. Г. Шевченка. – К.: Дніпро, 1968. – С. 43, 44. 11. *Фундуклей* І. Огляд Києва відносно старожитностей. – К.: Тов. "Задруга", Вид. спілка "Літопис", 1996. 12. *Фундуклей* І. Статистическое описание Киевской губернии. 1852. – Ч. I. – С. 328.